

ігумен, або піп, або дякон, або калугер,— буде ні божий, ні людський: всьому мирові в ненависті, і гідність свою стратить”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною боярин на великім уряді, зроблю я його гнівним, немилосердним і срібллюбним, і, побачивши то, цар або князь скине його з уряду, і він, нарешті, заплаче від своєї погібелі”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною “гость” [купець], зроблю його убогим і нищим, всім зажуреним. Буде ходити в старій, подертій одежі і дірвятих чоботях, почне у добрих людей позичати золото й срібло, заставляти жінку й дітей. Подвір’я йому не дають [не наймають], і позичати йому не хочуть, бачучи, що він пняк, убогий і ні в чім не порядний”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною селянин, почне ходити по пирах, і я зроблю його двір пустим, його самого задовженого, а жінку й дітей будуть бачити в роботі [неволі] по людях”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною слуга царський або княжий, приведу його у князя до ненависті, буде він ні дворянин, ні селянин, і помре в нездоров’ю, через свою непорядність”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною чоловік “мастеровий”, хоч який би був мудрий, відберу у нього розум і молодість знищу його, зробивши гірким п’яницею — гірш від усіх людей. Наведу на нього злидні, і свого ремесла не схоче робити, хотітиме все пити, і не буде йому в житті сім добра”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була вона мудра, почне запиватися до п’яного, зроблю її блудницею — підійму в ній похоть на блуд. Потім вкину її в останню наругу і всякий докір, так що краше б їй не родитись”.

Хто не відстане великого п’янства і злого божевілля, зроблю його нужденнішим і гіршим від ідола. Ідоли бо не можуть творити ні злого ні доброго, а п’яний чоловік і в добрім місці творить усе зле”.

З порівняння можна переконатись, що слово XV в. містить тільки початок і кінець промови Хмеля, як була вона в архетипі. Стилистично слово XV в. ближче до нього (напр., в нім нема царів, тільки князі), але змістом «Слово» XVII в. повніше віддає сей архетип. Варіантів сеї повісті про Хмеля дуже багато¹, і порівняним розбором їх можна б сей архетип приблизно відбудувати. В деяких варіантах² промови Хмеля вводяться оповіданням, як чоловік надивав в лісі яблуню, обвиту хмелем, і, поцікавившись, зірвав одну «смоковицю» хмелеву, і «та трава» проговорила до нього, назвала себе, і тими промовами, вище наведеними, остерегла його, аби він кинув зірвану головку, аби не було йому лиха.

Церковна література. Майже все, що можемо вказати скільки-небудь певне для сеї доби,— се писання різних ерархів українського походження або виховання, які скінчили свою діяльність на різних високих становищах Великої корусі, і твори їх ввійшли в церковну літературу та кано-

¹ Кілька вказано проф. П’туховим при згаданім виданні.

² Такий виданий в «Памятниках стар. рус. литературы» Костомарова.

нічний ужиток Московщини. Те, що не попало туди, загинуло для нас або криється між анонімною літературою. Те, що ввійшло в московський обиход, дає деякі ілюстрації для своїх українських джерел, аналогії настроїв і реагування на такі загальні явища, як татарщина або різні останки княжо-дружинного укладу вихованого на Полудні.

Найбільше і найважливіше, що ми тут тепер маємо, се слова *Серапіона*, єпископа Володимира суздальського; єсть їх п'ять достовірних (інше, що пробувано прийняти за його твори, доволі непевне)¹. Автор був печерським ігуменом, до р. 1274 р., коли приїхав до Володимира суздальського разом з митрополитом Кирилом, і тут на соборі був поставлений єпископом володимирським, але пробув на сім владицтві недовго, другого ж року вмер. З огляду, що він був вибраний печерським ігуменом, мусимо вважати його людиною київською, коли не уродженням, то вихованням, освітою, літературною школою; отже, твори *Серапіона* являються продуктом сучасної української культури. Літописи, записуючи його смерть, зазначають, що був він «учителень зъло въ божественномъ писаніи», і се треба розуміти так, що, будши владикою, він часто і добре поучував своїх вірних з писанія.

На сій підставі деякі дослідники всі слова *Серапіона* датують сим останнім роком його життя. Але се не обов'язково; з згаданих п'яти слів тільки друге (сказане в 40-ий рік татарщини) та ще п'яте дають підставу положити їх на сей рік. Перше, навпаки, повинно бути положене на перші часи татарщини. Воно звернене до «братіи», так само і третє, досить близьке змістом і тоном; тим часом II, IV і V, теж близькі змістом, звертаються до «чад». Можливо, що по сій формальній прикметі їх треба й поділити на дві категорії: слова, проголошені *Серапіоном-ігуменом* і *Серапіоном-владикою*.

Всі вони доволі одностайні змістом і стилем, і своїм тоном і мораллю нагадують звісне слово «о казняхъ божіихъ», надписуване іменем Феодосія печерського. Провідна ідея слів *Серапіона* — се страх перед гнівом божим, котрий нагадує себе різними грізними подіями, а головню страшною татарською бідою — пам'ять про неї проходить через його проповіді як провідний мотив, як осторога на поправу і стримання від злих діл. В першій слові вона виступає як кульмінаційний пункт в цілім ряді таких острог,

¹ Тексти, видані проф. Петуховим: «Серапіонъ владимірскій, рускій проповѣднякъ XIII в.», 1888.

які починаються великим землетрусом (можливо, тим самим, що записаний в літописі під р. 1230):

«Чули ви, братіє, самого Господа, як говорить в євангелії: в останні літа будуть знамення в сонці, місяці і зорях, землетруси в різних місцях і голоди. Сказане тоді Господом справдилося тепер, при останніх людях. Скільки разів бачили ми, як сонце погибало, місяць мерх і зорі мінилися,— тепер же й трясіння землі бачили на свої очі. Земля, від початку утверджена і нерухома, божим велінням тепер рухається, хитається від наших гріхів, не може зносити беззаконства нашого. Не послушали сьмо євангелія, не послушали апостола, не послушали пророків, не послушали великих світил — кажу про Василя, Григорія Божого слова, Івана Златоустого й інших великих святих, котрим віра була утверджена, еретики відогнані і Бог всіма язиками був пізнаний. Ті безнастанно нас учать, а ми однаково тримаємось беззаконства. І от Бог остерігає нас знаменнями: землі трясінням, його велінням. Не говорить устами, але ділом нас остерігає. Всіма караючи, таки не відведе нас Бог від злого обичаю, і от тепер землю трясє і хитає, хоче струсити з землі беззаконства і гріхи многі, як листя з дерева.

Може, хто скаже, що й давніше були теж потрясення. Що були потрясення — се й я скажу, що так, але що потім було нам? Чи не голод, не пошесть, не війни многі? І ми все-таки не покалялись, доки не прийшов на нас немилостивий язик, за божим допustom, і землю нашу вони пусту вчинили, городи наші поплонили, церкви святі поруйнували, отців і братію нашу побили, матері наші й сестри наші збезчещені були...»

Найбільш яскравий і сильний образ сього татарського спустошення дано в третім слові, також зверненім «до братії»:

«Зруйновано божественні церкви, споганені сосуди церковні, потоптані святощі, святих стали поживою меча, тіла преподобних на жир птахам покинені були; кров отців і братії нашої як вода многа землю напоїла. Князів наших і воевод відвага зникла; хоробрі наші, повні страху, тікали; пребагато братії нашої і дітей наших в полон поведено. Села [рілі] наші лядиною заросли; велич наша упокорена; красота наша пропала; багатство наше пішло на користь іншим; труд наш поганим у спадщину пішов; земля наша маетком іноплеменників стала. Ми впали в презирство сусідам землі нашої, в глум попали ворогам нашим, бо звели на себе, як дощ з неба, гнів Господень...»

Єсть тут певна каденція в вислові:

«Кровь и отець и братіи наша, аки вода многа, землю напои.

Князій нашихъ, воеводъ крѣпость ичезе.

Храбрій наші страхи наполньшеса бѣжаша.

Множайша же братія и чада наша въ плѣнь ведени быша» і т. д.

Слово друге, четверте і п'яте, звернені до «чад», інтересні певними конкретними виясненнями того «беззаконія», котре накликає сей гнів божий. Се, з одного боку, немилосердя, ненависть, лихварство і скупство, перелюбство, сквернословство і п'янство, з другого — різні поганські забобони, проти котрих проповідник особливо різко повстає й яскраво їх описує. В слові четвертім він повстає проти

віри в волхвів, що вони своїм «волхвуванням» роблять урожай і голод. З приводу сильного голоду, що трапився тоді, наслідком трьохлітнього неврожаю, люди почали шукати волхвів, пробуючи їх водою: «коли почне потопати, то неповинен, а коли поплине, то волхв». Таких вилапаних волхвів палено живцем, і «цілий град і мир» ставав винним в убивстві — се закидає їм проповідник. В слові п'ятім, повторюючи сі закиди, він ще згадує про доходження, чи хто не поховав висільника або потопельника, і тим накликав голод:

«Тепер, бачучи гнів божий, ви проголошуєте: "Коли хто поховав удавленника або утопленника, не лишайте сих людей, вигребіть!" От безумство зле, от маловірство! Повні ми злого і того не каємось! Потоп за Ноя був не за удавленника, ані за утопленника, але за людські неправди, так само й інші карі нечисленні. Драч город 4000 літ стояв, а потім море його потопило, і тепер він в морі. В Ляхах від великих дощів 600 людей потонуло. В Перемишлі городі 200 потонуло і там же голод був 4 роки. Все було за сих років за гріхи наші. Люде! чи се ваша покута, чи сим Бога умолите, що утопленника або удавленника вигребете? Чи сим хочете утишити кару божу? Краше, братіє, відстаньмо від злого, облишім всі злі діла: розбій, грабительство, п'янство, перелюбство, скупство, лихву, обіду, злодійство, лживі свідчення, гнів, ярость, злопам'ятство, брехню, наклеп, лихварство! Я, грішний, все вас учу, діти, велю вам каятись, ви ж не відстаєте від злих діл!

Коли на нас прийде од Бога якась кара, то ще більше його гнівимо, видумуючи пояснення: через те погода, через се дощ, тому жито не родить — беретеса порядкувати боже сотворіння, а безумством своїм не журитесь!

Погані, не знаючи закону божого, не убивають своїх одновірних, не грабують, не оббрікують, не клеплять, не крадуть, не присвоюють чужого. Поганин свого брата не "продасть", але як на кого впаде біда, то викуплять його і на "промисел" йому дадуть; знайдене на торгу оповіщають. А ми вважаємо себе за вірних, в ім'я боже есьмо хрещені, заповіді його завсіди чуємо, а повні неправди, немилосердя, братію свою грабуємо, вбиваємо, поганим продаємо, брехнею, завистю, коли б можна, то з'їли б один одного — тільки що Бог боронить. Чи вельможа чи простий чоловік — всі жадні прибутку, аби кого обідити.

Окаянний! кого з'їдаєш? чи то не такий чоловік, як ти? не звір і не іновірець! По що ж ти плач і прокльони стягаєш на себе? Чи ти безсмертний? чи не сподіваєшся суду божого, ані нагороди кожному по ділам його? Від сна вставши, не на молитву ум звертаєш, але як би кого скривдити, брехнею когось перемогти...»

Сей гуманний тон в змісті, як і гарні з літературного погляду партії, котрих взірці я навів, дають Серапіонові одно з визначніших місць серед наших проповідників. Інтересне се, що прикладом з морального погляду для нього служать звичаї татар («поган»): ще не пережита мораль родовоплемінного колективу протиставляється індивідуалізму і егоїзму класово диференційованого громадян-

ства. Явище, дуже звісне в світовій літературі, старій і новій,— сим разом можемо констатувати його у себе.

З того ж владичного собору 1274 р., на котрий приїздив з митрополитом Кирилом архімандрит Серапіон, щоб дістати на нім посвящення на єпископа володимирського, маємо твір самого митр. Кирила, котрий його вписує в ряди письменників і мусить бути тут принотований, хоча, властиво, стоїть на межі писань літературних і канонічних. Як відомо, митр. Кирил був вибраний на митрополію Данилом, під сам час Батиевого наступу. Митр. Йосиф, присланий від патріарха саме під ту хвилю (десь при кінці 1237 або на початку 1238 р.), тоді незвісно де зник (думають, що вернувся назад до Візантії), отже, Данило послав на священня свого кандидата. На тій підставі Кирила вважають галичанином; може бути, що в дійсності був воляняком або киянином, але нема сумніву, що був він, в кожному разі, вихованцем нашої, полудневої школи і культури. Отже, те, що єсть в його писаннях літературного, повинно належати сюди.

Митрополічі та єпископські писання канонічного і «учительного» характеру — се взагалі один з тих пунктів, які мусять викликати вагання. Передусім, що в них треба класти в категорію літератури, а що в рубрику діловодства, канонічного права, одним словом, письменності, а не літератури? По-друге, що в них рахувати на рахунок індивідуальної творчості того єрарха, з іменем котрого вони фігурують, і що — на рахунок його канцелярії, його кліру і двору, де бували звичайні особи, до котрих належало укладання чи стилізування всякого роду писань, які входили від єпископа? В грецькій практиці ці секретарі звались «риторами» («ритор, що пише учительні слова від особи архієрея»)¹; очевидно, з усякими іншими грецькими порядками звичай мати таких «риторів» перейшов і в практику нашої старої церкви. Послугами таких риторів мусили у нас особливо користуватись митрополіти та єпископи греки, які слабо володіли слов'янською мовою. Тому, хоч питання духовних осіб грецького походження, які приходили дуже часто просто з Візантії, нічим не зв'язані з місцевою літературою і культурою, я за краще вважав не вводити в сей огляд (категорія ся, здебільшого, не так і важна з літературного погляду, бо лише кілька з писань того роду мають щось до літератури, а не письменності

¹ Про сю практику у Голубінського, II, с. 120, і там же цитата з збірника грецького канонічного права.

тільки ¹⁾),— все-таки вважаю потрібним зробити се застереження: в писаннях, які виходили від духовних — греків, особливо коли вони складені доброю слов'янською мовою, не виключена рука редактора місцевого виховання.

Щодо українських єпископів і митрополитів походження місцевого, то в укладанні їх пастирських листів участь таких двірських секретарів, хоч теж можлива, мала менше значення. Кінець кінцем секретар був вихованцем приблизно тої ж літературної верстви, що й його патрон — архієрей, отже, шонайбільше — тут питання авторського імені, а не літературної школи. Але, розуміється, ся хиткість авторства не додає нічого до невеликої літературної ваги, яку мають такі чисто канонічні писання. Отже, хоч митрополита Кирила вводимо як третє ім'я в ряді митрополитів-письменників місцевого походження — після Іларіона (як правдоподібного автора «Закона і Благодаті») і Кліма Смолятича, але чисто літературної вартості в тім, що маємо з його іменем, знайдемо не багато.

Незадовго перед тим митр. Кирил виписав собі з Болгарії від деспота Якова-Святослава слов'янський переклад новішої редакції Кормчої з толкуваннями Арістіна ²⁾ і, очевидно, взяв її як норму для перевірки правильності церковної практики, яка існувала в різних єпархіях його митрополії. Ся перевірка виявила багато відхилень від канонічних норм і неоднотайностей в обрядовій практиці різних країв. На соборі, в котрім, окрім митрополита і поставленого Серапіона, брало участь ще четверо владик, були обговорені сі різні неправильності, і митр. Кирил оповістив про них духовенство обіжником від свого імені. Під іменем «Правила Кюрила митрополита руського, съшедшихся єпископъ: Далмата ноугородьского, Игнатья ростовьского, Феоноста переяславьского, Симеона полотьскаго на поставление єпископа Серапиона володимирскаго» він ввійшов потім до «Кормчих» як обов'язкова норма ³⁾. Кидається в очі доволі przypadковий добір поданих тут помічень. Тільки перший розділ, що обговорює порядок ставлення в духовнім степені, вимоги, які повинні ставитися кандидатам, і висота оплат, котрі мають побиратись від них за ставлен-

¹⁾ Вони натомість включені в мій огляд в «Іст. України», III, с. 479 і дл.

²⁾ Пор. вище; в супровіднім листі Яков-Святослав називає сю «Кормчу» «Зонарою», але вона містить толкування Арістіна; се толкують так, що по імені найстаршого з коментаторів, Зонари, всякі толковані «Кормчі» стали називатися «Зонарами».

³⁾ Памятники древнерусскаго каноническаго права (Рус. Ист. Библ., VI), 2 вид., 1908.

ня, має більш загальний і принципіальний характер. Але нас ся канонічна сторона тут взагалі не займає, тільки вступ, що має більш літературний характер.

Починається він загальними міркуваннями про «боже промишление», дуже неясно висловленими; далі автор переходить до непорядків, завважених в своїй митрополії, і висловлює надію, що з тим як «правила церковні», давніше неприступні в своїй грецькій мові («помрачени преже сего облакомъ мудрости елиньскаго языка»), тепер стали приступні в новім толкуванні (ся тирада взята дослівно з передмови сербського перекладу «Кормчої»), тепер вони вже не будуть переступатись. Інакше се принесло б нове горе. І тут автор дає маленький образок сучасних бід, в дусі Серапіона:

«Кый убо прибытокъ наслѣдовахомъ оставльше божия правила? Не рася ли ны Богъ по лицу всея земля? Не взяти ли быша гради наши? Не падоша ли силнии наши князи остриемъ меча? не поведени ли быша въ плѣнь чада наша? Не запустѣша ли свѣтыя божия церкви? Не томи ми ли есмы на всякъ день от безбожныхъ и нечестивыхъ поганъ? Си вся бывають намъ, зане не хранимъ правилъ свѣтыхъ нашихъ и преподобныхъ отецъ».

Крім сеї, як бачимо, доволі тощої передмови автор вставляє в різних місцях дальшого канонічного викладу короткі поучення, а після нього в деяких «Кормчих» наступає поучення священникам («ерейському преподобному соборові»), яке надписується теж іменем Кирила і тому вважається, з деякою правдоподібністю, твором того ж Кирила і закінченням його правил. В кожному разі, се оригінальний староруський твір, не пізніший XIII в., доволі інтересний своїм гуманним духом, який нагадує наведене вище (V) поучення Серапіона, так би сказати, духово з ним споріднений:

«Одної душі людської не варт цілий світ. Як же ж не попасти в огонь негасимий тому, хто введе в соблазн душі многих? Простець, прогрішивши, відповідь перед Богом за свою одну душу; ерей же, согрішивши, введе в соблазн многих і за душі їх буде засуджений Богом. Отже, на будуще стережіться всякого гріха і не служіть тілові. Відкиньте від себе п'янство і обжирство. Відстаньте від тяж і сварів, ворожнечі, хули на друга, поганого «різоімання» (лихварства) і порук, гордості і многоріччя, мерзості і ярості, клятьби й брехні, скупства і немилосердя, зависті й ненависті, лєсті і лукавства...

Ложних книг не читайте, від еретиків ухляйтесь, від чарівниць тікайте, таким, що говорять не від божественного писання, замикайте уста. Коли чого не знатимете, мене спитайте, я не полінуюсь сказати вам...

Пильнуйте й чад своїх, тих що від вас родились, аби до женення не поганились блудом, а дівчата до мужа... Челядь свою поучуйте, голодом не моріть, одежі доволі давайте...»

Сі поучення нагадують посланія іншого митрополита, уже безсумнівного галичанина Петра московського, кандидата Юрія Львовича галицького, який в дійсності стався одним з фундаторів політичної сили Москви. Митрополитом Петро був в рр. 1308—25, і по словам його життя, зложеного для канонізації дуже скоро після смерті, він «преходя Волянскую землю¹ и Кіевскую и Суздальскую, уча вездѣ вся», викладав свою науку, «протолкуя евангельская писанія и апостольская якоже Великій Василей, Іоаннъ Златоустый и Григорей». З таких писань, або «послань», особливо звісне і пам'ятне в історії московської церкви одно, котрим заводилась практика відбирання парафій у повдовілих священників. Життя повдовілих священників, очевидно, бувало настільки часто і настільки сильно непоправне, що митр. Петро і його наступники настоювали, щоб такі вдовці або йшли в монастир, або «складали з себе ризи», як висловлюється митр. Петро: «аще иметь въ слабости пребывати и любити мірскыи сласти — да не поестъ». В сім посланії митрополит згадує, що він уже «багато разів писав до священників і монахів, як їм жити», і то, власне, на сю тему вдових священників спеціально. В закінченні даються короткі поучення вірним взагалі.

Друге таке посланіє звернене виключно до церковників — ігуменів, попів і дияконів — і обертається в крузі загальних поучень. З літературного погляду ні одно ні друге не має в собі нічого скільки-небудь замітного.

З старого Києва маємо один твір, який з значною правдоподібністю можемо зачислити до другої половини XIII в., так би сказати, — Серапіонової доби, бо вийшов він з того ж печерського осередка. Висловлено було навіть здогад, що се таки й твір Серапіона², але я свого часу мав нагоду висловитись проти сього здогаду і zostaюсь при сім погляді й тепер. Твір бо сей належить до школи панегірично-риторичної, в стилі Кирила Турівського, без всякого нахилу до моралізму, тим часом як Серапіона мусимо характеризувати як мораліста передусім, не дуже охочого до риторизму як штуки для штуки.

Се «Похвала св. Феодосія», що заховалась в одинокій скарбниці київської творчості сеї доби — «Печерським Патерику». Написана зв'язло, логічно і з стилістичного погляду дуже зручно, вона не блище якимись оригінальними

¹ В ширшій значенні, земель Галицько-володимирської держави.

² Сю гадку висловив архімандрит Леонід Кавелін при виданні тексту в московських «Чтеніях» 1890, II («Два памятника древнерусской киевской письменности»); мої замітки в III т. «Історії», с. 478. Нове видання тексту в «Патерику» вид. Абрамовича, с. 174.

думками, ні яскравими поетичними образами, але як твір вищої літературної школи варта всякої уваги, особливо з огляду на ту темну добу, до котрої належить.

Починається вона поясненням того свята, котрому присвячується сей твір — дня преставлення св. Феодосія, началоположника організованого монашого життя на Русі, що з того приводу поставляється поруч св. Володимира: той дав пізнати Бога, Феодосій же навчив іти путем, вказаним Христом — лишити батька, матір і взяти хрест Ісусів. Автор далі начеркує біографію Феодосія, на підставі Несторового житія, короткими штрихами, зручно стилізованими текстами або риторичними загальними місцями, і переходить у властиву похвалу в формі акафіста його преставленню:

«И въ день преставленья твоего любовью ликъ съставльше зываем ти:

Радуйся, просвъщеніе земля Руськые — ибо яко деньница на западъ явльшися отъ востока восня и всю землю просвъти.

Радуйся, преписателю и образа и путей воюю и наставниче мнишьскому житью...

Радуйся, насадителю винограда Христова, яко прострошася розгы его до моря и до рѣкъ отрасли его — нѣсть бо страны ни мѣста, идеже не бысть лозы винограда святаго Федосья...

Радуйся, отче Федосин, наша похвало, наше великолѣпье! Лавра твоя хвалится о тебѣ и в концехъ вселенныя славится нареченье ея,

Страны дивятся отцемъ бывшимъ в ней:
како просияша акы звѣзды на тверди,
дѣлатели заповѣди божия явишася,
чюдогворци показашася,
пророчеству отъ Бога сподобишася,
прозрѣнью отъ Святаго Духа даръ прияша,
словеси божественному быша учителя.
Гритекоша цесари,
поклонишася князи,
покоришася вельможи,
въстрепеташа силнии,
ужасошася иноязычници,
видяще челоуѣки небесныя по земли ходяща
и акы къ престолу господню в дом Матери божия собирающася
и съ пснь ангельскую поюща беспрестани
и съ ангелы вкупъ водворяющася к жертвеняку Господню...
Таки суть отрасли твоего винограда,
таки суть вѣтвы твоего корене,
таки суть столпи твоея храминны,
така суть чада твоея прирощения,
таки суть отци твоея лавры!»

По сім наступає частина благальна — молитва до святого, аби згідно з своєю передсмертною обіцячкою помагав нинішній печерській громаді, хоча і не гідній своїх славних попередників ("аще и не достигнемъ грядти путемъ прежнихъ твоихъ ученикъ"). Аби пам'ятав своє приречення, що всім, хто скінчить своє життя «в місці св. Бого-

родиці», святий візьме на себе гріхи і відповідь за них перед Богом. Умираючи, пригадує автор за Нестором, св. Феодосій велів уважати: «коли по моїм відході до Господа буде се місце множитись монахами і всім потрібним обилувати, то знайте, що маю дерзювання у Бога і молитву м'єю він приймає». Отже, «не обладано ни разрушено оть кого мѣсто твое; но оть лѣта растяше и превосходаше», з того видко, що молитва святого мала у Бога велику силу. «Аж коли намножились гріхи наші і переповнились беззаконства наші, і злоба наша прогнівала Бога,—поруїнувались доми божі й монастирі були знищені, городи були полонені і села спустошені», «оть языка незнаема, оть языка немилостива, оть языка стыда не имуща ни Бога боящася ни утробы челоувѣколюбивы держаше». Тому до святого молитва, щоб він підніс руки до Богородиці, аби згадала свою давню милість до монастиря і дала пільгу від гіркої біди та «відігнала ворогів лукавих і хульників православної віри».

І автор кінчить, перепрошуючи святого за своє «малое похваление», аби не образивсь ним і заступив автора перед Богом.

Твір, таким чином, має характер індивідуальний, чисто літературний, не був, очевидно, призначений для проголошення, а для читання. Ті вирази, в яких він говорить про татарську неволю, дає розуміти, що писалось се не дуже довго після того, як вона настала, як ще не стала явищем давнім і хронічним, з другого боку, було се перед тим, як Київ вийшов з фактичної залежності від татар. Виявляючи в авторі добру літературну школу, вправну письменницьку руку, похвала ся свідчить, що і в сій найтяжчій добі літературна традиція і школа таки трималася в Печерським монастирі. (До речі, самий зміст похвали, де вона говорить про се святкування річниці смерті св. Феодосія — «веселитися нам лѣпо есть духовно и праздновати совершенно, раку имуще предъ очима нашими отця нашего Феодосия»,— говорить за те, що монастир зовсім не був в такій повній і безвідрадній руїні, в якій його представляє пізніша печерська традиція, переказана, напр., в «Синописі»).

Ся літературна традиція трималась, очевидно, і поза Печерським монастирем в тодішнім Києві, який довго ще жив спадщиною свого золотого віку, по тім, навіть, як вивтікали з нього князі, митрополити, великі бояри і крилошане. Навіть в першій пол. XVI в., яка вважається часом найбільшого занепаду українського церковного життя взагалі і мусила особливо тяжко переживатися в Києві по татарських спустошеннях кінця XV і поч. XVI в.,—навіть тоді ще Київ захує стару репутацію культурного, літературного осередка. Ростовський «поселянин», що складав в 1530-х рр. свою літописну історію, звісну тепер під назвою Тверського літопису, виправдуючись перед читачем за можливі прогріхи, пояснює, що він не вчився ні в Києві, ні в